Іван Сабадош
Ужгородський національний університет, Ужгород

Історія, теорія і практика української лінгвістичної географії

Першу лінгвістичну карту опублікував український мовознавець К. Михальчук 1877 р. У період між двома світовими війнами лінгвогеографічний метод у дослідженнях українських говорів застосували П. Бузук, І. Панькевич, І. Зілинський, Ю. Тарнацький та ін. Потужного розвитку українська лінгвістична географія зазнала в післявоєнний період, протягом останніх сімдесяти років вийшло друком понад 30 лінгвістичних атласів, зокрема національний тритомний „Атлас української мови", регіональні атласи З. Штібера, Й. Дзендзелівського, П. Лизанця, Т. Назарової, Ф. Чижевського, З. Ганудель, В. Латти, М. Никончука, К. Германа, К. Глуховцевої, В. Куриленка, І. Сабадоша, Р. Омельковець, А. Скорофатової, три атласи опублікував Я. Ріґер, два – Г. Аркушин тощо. Більша частина їх побачила світ після 1990 р. Видано чимало розвідок з історії, теорії і практики української лінгвістичної географії. Докладно схарактеризовано здобутки та деякі недоліки українських лінгвогеографічних праць.

Ключові слова: лінгвістична географія, лінгвістичний атлас, лінгвістична карта, картографічні знаки.

Нині з історії, теорії і практики української лінгвістичної географії наявна значна література – статті, рецензії, монографії і, звичайно, лінгвістичні атласи, хоча ця мовознавча галузь порівняно молода. Значний внесок у розвиток української лінгвогеографії зробили Іван Зілинський, Юзеф Тарнацький, Борис Ларін, Федот Жилко, Йосип Дзендзелівський, Януш Ріґер та низка інших дослідників.

Картографування мовних явищ першим виконав німець Георг Венкер, який 1881 р. опублікував діалектологічний атлас, що стосувався Рейнської провінції. У 1902–1910 рр. французи Жюль Жильєрон та Едмон Едмон опублікували *Atlas linguistique de la France* [Лінгвістичний атлас Франції] у 12-ти томах, у яких уміщено 1 920 карт. Далі створення лінгвістичних атласів стає дуже важливим напрямом наукового вивчення мов. Проте інтенсивний розвиток лінгвістичної географії у світі, зокрема й в Україні, відбувається тільки у другій половині XX ст.

У наш час майже загальноприйнятою є думка про те, що діалектологічні дослідження повинні ґрунтуватися на лінгвогеографічному методі, тому що лінгвістична карта, фіксуючи мовні явища, допомагає з'ясувати їх походження і час виникнення, основні тенденції розвитку національної мови, її взаємозв'язки з діалектами тощо; лінгвістичну карту можна також інтерпретувати з погляду історії, етнографії та інших наук (Дзендзелівський, 1997, сс. 134–135; Прилипко, 2007, с. 327).

Варто наголосити, що за кілька років до виходу у світ атласу Г. Венкера, а саме 1877 р., український мовознавець Костянтин Михальчук опублікував діалектологічну працю *Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины*, у якій подано п е р ш у лінгвістичну карту, що представляє першу класифікацію говорів української мови, виконану на основі досить багатого, як на той час, фактичного матеріалу з більшої частини української діалектної території (Михальчук, 1872).

У міжвоєнний період побачили світ інші вагомі праці, у яких українські діалекти досліджено методом лінгвістичної географії. Це публікація Петра Бузука *Діалектологічний нарис Полтавщини* (Бузук, 1929, сс. 159–197), у якій є три лінгвістичні карти, монографія Івана Панькевича *Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей* (Панькевич, 1938), де у додатках подано п'ять зведених лінгвістичних карт (три фонетичні і дві морфологічні, на них засвідчено 60 ізоглос), що ілюструють поширення мовних явищ в українських говірках Закарпаття і Східної Словаччини. У цей період з'являється *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* [Мовний атлас польського Прикарпаття] М. Малецького та К. Ніча, у якому з 39 населених пунктів – 34 польські, 2 словацькі, 1 чеський і 2 українські (північнолемківські, на яких позначився польський вплив (AJPP)). Це чи не єдиний лінгвістичний атлас української

мови, у якому мовні явища картографовано за зразком романської лінгвогеографічної школи.

Чимало зусиль до розвитку української лінгвогеографії доклав І. Зілинський. 1933 р. він публікує працю *Карта українських говорів з поясненнями*, у якій після текстової частини „Пояснення до карти" українською, польською і французькою мовами (Зілинський, 1933, сс. 3–20) додано „Карту українських говорів". У цій праці автор виділив дві групи українських говорів – північну і південну зі східною та західною підгрупами. І. Зілинський мав намір підготувати також лінгвістичний атлас українських говірок. Спочатку планував створити атлас говірок Галичини і холмських та підляських говірок, згодом – *Атлас української мови*, й, урешті-решт, зосередив увагу на атласі Галичини (Karaś, 1975, c. 5). Діалектні матеріали різні експлоратори, переважно студенти Ягеллонського університету, збирали за кількома програмами (питальниками) в середині 30-х рр. безпосередньо від носіїв говірок. Усі рукописні матеріали (програми, перелік населених пунктів, де записано говіркові матеріали, відповіді на питання тощо) син І. Зілинського Орест передав професору Й. Дзендзелівському, який упорядкував їх у вигляді словника із зазначенням населених пунктів, у яких записане конкретне слово (див. Karaś, 1975). На основі багатьох словникових статей цієї праці вдається створити лінгвістичні карти. Як доказ того, що це можливо зробити, у публікації подано шість лінгвістичних карт, укладених на підставі відповідних словникових статей (Karaś, 1975, сс. 148–153). Загалом діалектний матеріал, зібраний для атласу, багатий, про що свідчить доданий покажчик слів (Karaś, 1975, сс. 155–237), і, поза всяким сумнівом, дуже корисний для мовознавчих досліджень.

Важливою віхою в історії української лінгвогеографії стала праця Ю. Тарнацького *Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze)* [Порівняльні студії з географії слів (Полісся – Мазовія)], у якій лінгвогеографічним методом досліджено поліські говірки північної частини сучасних Волинської і Рівненської областей, Брестської області Білорусі і суміжні говірки білоруської мови, а також говірки південно-східної частини Білосточчини (Польща) – усього 90 населених пунктів (Tarnacki, 1939). В атласі вміщено 185 лексичних і одну семантичну карту, картографовано назви таких тематичних груп, як: 1. Будівництво. 2. Одяг. 3. Знаряддя. 4. Посуд і домашні предмети. 5. Комунікація. 6. Рільництво. 7. Їжа. 8. Рослини. 9. Тварини. 10. Різне. Атлас містить багато інформації про українсько-білоруські мовні взаємини на зазначеній території, про іншомовні впливи тощо. Заслуговує на увагу думка Ю. Тарнацького про те, що такі тематичні групи, як рільництво, тваринництво, зазнають значно меншого західного впливу, ніж назви одягу, будівництва, комунікації. Кар-

тографування лексичного матеріалу здійснено за допомогою контурного, повністю або частково залитого кола. На основі атласу Ю. Тарнацького можна дійти висновку, що західнополіський діалект із лексичного погляду належить до найдавніших українських говорів (Дзендзелівський, 1965, с. 12).

Найбільш західні українські говірки – лемківські, локалізовані в західнослов'янському мовному оточенні, здавна привертають увагу багатьох учених, і є одними із найкраще вивчених. Проте до сьогодні залишаються важливі питання, цілком не досліджені або не повністю з'ясовані, це, зокрема, генеза говору, взаємодія з іншими мовами (слов'янськими і неслов'янськими), а також класифікація говірок. Знайти відповіді на ці та інші запитання допомагають лінгвістичні атласи. Зокрема польський мовознавець Здіслав Штібер уклав та опублікував вісім випусків лінгвістичного атласу давньої Лемківщини (у період до Другої світової війни) – *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny* [Мовний атлас давньої Лемківщини] (AJDL).

Діалектний матеріал, на основі якого укладений атлас, зібрано у 1934–1935 рр. за спеціальною програмою, яка складається із 391 питання з лексики, словотвору, фонетики, морфології. Як зазначає З. Штібер у вступі до атласу, цей матеріал було зібрано не для створення лінгвістичного атласу, а для монографічного опису лемківських говірок. Тільки згодом, після війни, учений вирішив укласти атлас, мережа якого налічувала 80 населених пунктів, локалізованих у той час на території Польщі (72 села), а також Словаччини (8 сіл), проте на багатьох картах відсутні відомості з кількох населених пунктів. В атласі картографовано лексичні одиниці, а фонетичні, акцентуаційні, морфологічні розрізнення подано в межах окремих слів. Назви згруповано за тематичною ознакою, а саме: назви сільського будинку та інших пов'язаних із ним предметів, назви сільськогосподарських знарядь, металів, ткацьких реалій, одягу, посуду, їжі, назви, пов'язані із тваринництвом, гірським пастухуванням, домашніми та дикими тваринами, комахами, деревами, ягодами, сільськогосподарськими культурами та ін. Індекс до всіх випусків цього атласу опубліковано в окремому виданні (див. Rieger, 1966).

Мовні явища на картах подано за допомогою кола з внутрішніми модифікаціями. Водночас на картах відсутнє розрізнення основних і додаткових протиставлень, не застосовано уніфікованого позначення словотвірних і фонетичних варіантів, відсутня уніфікація й системність розміщення картографічних знаків у легендах до карт. Коментарі до карт надто лаконічні, малоінформативні, а до значної частини карт взагалі відсутні.

Рецензент атласу Й. Дзендзелівський, висловивши ряд критичних зауважень (див. Дзендзелівський, 1963, сс. 76–79), дав йому високу оцінку,

адже матеріали цього атласу становлять велику наукову вартість із погляду дослідження взаємовпливів української, польської і словацької мов. На його думку, цінність атласу збільшується ще й тому, що більшість північнолемківського населення із тих населених пунктів, що ввійшли до мережі атласу З. Штібера, була насильно переселена до УРСР, і діалектологи не мали змоги вивчати ці говірки. „У зв'язку з цим лінгвістичний атлас проф. З. Штібера назавжди залишиться найґрунтовнішою працею про лемківські українські говірки", – підсумував рецензент (Дзендзелівський, 1963, с. 79). А недоліки атласу З. Штібера, по-перше, пов'язані переважно з технікою та методикою картографування, оскільки використані діалектні матеріали було зібрано з дещо іншою метою, і, по-друге, цей атлас – один із перших регіональних атласів, який було створено в час, коли ще досвіду лінгвогеографічної роботи було дуже мало.

Після Другої світової війни побачили світ *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny* [Українські говірки Тернопільщини] Кароля Дейни (Dejna, 1957), до якої додано лінгвістичні карти, *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (України)* (ЛАЗО) Й. Дзендзелівського, *Лінгвістична географія Наддніпрянщини* Василя Ващенка (Ващенко, 1968), *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР* Петра Лизанця (Лизанець, 1970–1976), *Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті* Тетяни Назарової (Назарова, 1985), *Atlas gwar bojkowskich* [Атлас бойківських говірок] (AGB), *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language* [Лексичний атлас гуцульського говору] (LAHD), *Атлас українських надсянських говірок* (опрацьований на підставі польових записів Стефана Грабця (AUGN)) [останні три атласи опублікував Я. Ріґер – *I. C.*], *Atlas gwar wschodnio-słowiańskich Białostocczyzny* [Атлас східнослов'янських говірок Білосточчини] (AGWSB), *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy* [Атлас польських та українських говорів околиць Влодави] Фелікса Чижевського (Czyżewski, 1986), *Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини* Зузани Ганудель (Ганудель, 1981–2010), *Атлас українських говірок Східної Словаччини* Василя Латти (Латта, 1991), *Атлас будівельної лексики Західного Полісся* (Євтушок, 1993) Олексія Євтушка, *Лексичний атлас Правобережного Полісся* Миколи Никончука (Никончук, 1994), *Атлас українських говірок Північної Буковини* Костянтина Германа (Герман, 1995–1998), *Лінгвістична географія Правобережної Черкащини* Ганни Мартинової (Мартинова, 2000), *Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок* Катерини Глуховцевої (Глуховцева, 2003), *Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах* Володимира Куриленка (Куриленко, 2004), *Атлас західнополіських фауноменів* і *Атлас*

мисливської лексики Західного Полісся Григорія Аркушина (Аркушин, 2008), *Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся* Людмили Чирук (Чирук, 2010) та ін.

Частина лінгвістичних атласів вийшла друком як додатки до монографій: *Метеорологічна лексика українських говорів* Оксани Могили (Могила, 2008), *Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах* Еріки Ґоци (Ґоца, 2010), *Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: реконструкція редуктивного ареалу* Марини Ткачук (Ткачук, 2016). Кілька лінгвістичних атласів уміщено у додатках до кандидатських дисертацій і поки що не опубліковано.

Чимало лінгвістичних атласів української мови присвячено окремим тематичним групам лексики в різних говорах.

Після опублікування *Атласу ботанічної лексики української мови* (Сабадош, 1999), у якому картографовано українські назви рослин із усієї території України, з'явилися друком регіональні атласи, що репрезентують цю тематичну групу в говірках різних регіонів України, напр. Руслани Омельковець *Атлас західнополіських назв лікарських рослин* (Омельковець, 2003), Анни Скорофатової *Атлас назв корисних рослин в українських східнослобожанських говірках* (Скорофатова, 2009), Інни Гороф'янюк *Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови* (Гороф'янюк, 2012), а також названий атлас М. Ткачук (Ткачук, 2016). Кілька атласів назв рослин із різних частин української території, доданих до кандидатських дисертацій, присвячених ботанічній лексиці, поки що не опубліковані, це атласи Ольги Миголинець (закарпатські говірки), Лілії Москаленко (степові говірки Миколаївщини).

Отож упродовж останніх 60–70-их рр. вийшло друком понад 30 лінгвістичних атласів української мови, здебільшого після 1990 р.

Український мовний матеріал репрезентований у лінгвістичних атласах груп мов, зокрема в *Общеславянском лингвистическом атласе* [Загальнослов'янський лінгвістичний атлас]; від 1988 р. надруковано кілька випусків фонетико-граматичної і лексико-словотвірної серій. Його метою є з'ясування „сучасної диференціації слов'янського діалектного простору в його відношенні до моделі праслов'янської мови пізнього періоду" (Гриценко та ін., 2019, с. 15). Від 1989 р. видано кілька випусків атласу, де об'єктом картографування є різні мови карпатської і суміжних територій. Починаючи від 1983 р., виходять томи праці *Atlas Linguarum Europae* [Лінгвістичний атлас Європи], у якій картографовано споріднені й неспоріднені мови Європи.

Лінгвістичні карти більшості українських лінгвістичних атласів одноколірні. Багатоколірними є *Атлас української мови* (АУМ), деякі регіональні атласи (Аркушин, 2008; Никончук, 1994; Омельковець, 2003 та ін.).

Карти бувають атомарні, кожна з яких присвячена відображенню відповідників певної мовної одиниці, і зведені (синтетичні, карти ізоглос), на яких подано ізоглоси різних мовних одиниць, що вказують на членування говорів певної території, ареали мовних явищ та ін. (Жилко, 1966, с. 32; детально про зведені карти див. Дзендзелівський, 1963, сс. 37–38).

Відомі два способи картографування мовного матеріалу на атомарних картах. До прикладу, у названому вище атласі французької мови в основі картографування – окреме слово, подане фонетичною транскрипцією (за цим зразком створено й атласи інших романських мов). Інший спосіб, який застосували представники німецької школи лінгвогеографії, передбачає використання умовних знаків – фігурних і лінійних (різні геометричні фігури, види штрихування, заливки площин). За цим зразком укладено лінгвістичні карти атласів європейських мов, зокрема й слов'янських, а також АУМу. Практикують і поєднання написань слів з геометричними фігурами, а також окреслюють територію поширення певного явища за допомогою ізоглос.

Виділяють лінгвістичні атласи загальномовні (національні), у яких картографовано діалектні відмінності однієї мови, визначено взаємні стосунки між її діалектними одиницями, подано просторово-кількісну, функційну оцінку діалектних ознак тощо, і регіональні (обласні), які значно доповнюють, уточнюють, деталізують відповідні карти національного атласу (Дзендзелівський, 1963, с. 41).

Робота над національним атласом української мови розпочалася перед Другою світовою війною, але реалізовано цей проєкт після війни. У 1948–1949 рр. побачило світ два видання *Програми для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови* Б. Ларіна, і розпочалося збирання матеріалів у говірках. 1952 р. Федот Жилко видав брошуру *Діалектологічний атлас української мови. Проспект*, у якій викладено теоретичні питання української лінгвогеографії, методи й засоби записування матеріалів до атласу, принципи його картографування, інтерпретація зафіксованого матеріалу (див. Жилко, 1952).

Тритомний загальномовний *Атлас української мови* (1984–2001), який став найвидатнішою працею української лінгвогеографії, відображає діалектну диференціацію української мови 50–70-х рр. XX ст., окреслює межі поширення одиниць діалектного членування, їх основних рис, співвідношення у структурі говорів літературно-нормативних і регіональних елементів тощо (Гриценко, 2007, с. 36).

Усі лінгвістичні карти АУМу кольорові. На лексичних картах протиставлення передано різними кольорами (червоним позначено назви, які збігаються з літературними або є найближчими до них), словотвірні, морфологічні, фонетичні, акцентуаційні опозиції відтворюють різні геометричні

фігури (коло, трикутник, квадрат, ромб, вертикальний прямокутник) із різною заливкою, штрихованими площинами виділено суцільні ареали, використано також лінії-ізоглоси. Усі карти в цьому атласі дуже виразні. Вихід у світ перших двох томів цієї праці оцінювали як „визначну подію в історії україністики і лінгвістики" (Zatovkaňuk, 1990, с. 90).

Орієнтуючись переважно на загальномовні національні, регіональні атласи поглиблюють і доповнюють їх. Багато діалектних рис обмежені територіально, а тому в загальномовному атласі недостатньо або взагалі не відображені. Регіональні атласи з більш густою мережею обстежених пунктів значно повніше репрезентують їх. Територію регіонального атласу визначають в основному за лінгвістичним і історико-культурним принципами, відповідно до яких Й. Дзендзелівський поділив українську діалектну територію на 25 районів (регіонів). На його думку,

> дуже важливо, щоб цей район мав меншу чи більшу діалектну здиференційованість; щоб тут стикалися межі якихось говіркових чи етнографічних угрупувань, проходили давні адміністративні та політичні межі, торгові тракти; щоб різні говори цієї досліджуваної території свого часу зазнавали впливу різних мов та діалектів [...] (див. Дзендзелівський, 1963, сс. 9–13).

Більшість лінгвістичних атласів української мови є регіональними.

Серед перших регіональних лінгвістичних атласів, що побачили світ після Другої світової війни, був названий вище атлас Й. Дзендзелівського. До його мережі включено 212 опорних пунктів, здебільшого з однорідним українським і частково зі змішаним у національному плані населенням, напр. Вишково, Довге, Тур'я-Ремети та ін. (Дзендзелівський, 1958, с. 11). На жаль, автор не назвав усіх населених пунктів зі змішаним населенням і не конкретизував їх, за що йому справедливо дорікнув рецензент Павло Приступа, на думку якого, корисною була б також допоміжна карта, на якій „були б відзначені села тільки з іншомовним населенням, які не бралися до уваги при складанні сітки і які, безперечно, мають якийсь, хоч би й незначний, вплив на говори Закарпаття" (Приступа, 1961, с. 74).

Карти атласу Й. Дзендзелівського презентують лексику понад двох десятків тематичних груп, серед яких: назви природних об'єктів і явищ, тварин, рослин, обрядів, частин тіла людини і тварин, спорідненості, свояцтва, одягу, взуття, їжі, посуду, сільськогосподарських знарядь, інших знарядь, інструментів, а також лексику, пов'язану із тваринництвом, ткацтвом, млинарством, ковальством, транспортом та ін. На більшості карт картографовано іменники, і лише невелика частина карт демонструє дієслова, прикметники, займенники, числівники, прислівники, службові слова, а також ономастичний матеріал (власні чоловічі і жіночі імена).

Усі карти чорно-білі. Й. Дзендзелівський розробив досить чітку техніку й методику картографування мовних явищ. На атомарних картах наявні три типи протиставлень:

1) перший і найголовніший тип – лексичний, який ілюструє протиставлення слів із різними коренями, що передає штрихування і заливка геометричних фігур у певній послідовності;
2) протиставлення другого ступеня стосується назв того самого кореня, які мають різні форманти або є різними граматичними варіантами; на картах зображено за допомогою різних геометричних фігур у такій послідовності: коло, рівносторонній трикутник, квадрат, ромб, вертикальний прямокутник;
3) протиставлення третього ступеня – це фонетичні (включно з акцентуаційними) варіанти, які відображають нерегулярні фонетичні зміни; на картах передано за допомогою просвітів усередині фігур у певній послідовності: вертикальний, горизонтальний, косий та ін.

Якщо реалія в конкретному населеному пункті має кілька назв, то відповідні знаки подано поряд (рідше вживану назву передає знак меншого розміру). Якщо назва в певному населеному пункті має особливості вживання, то на карті подано відсилач, який сигналізує про наявність інформації в коментарях до карти. Для поодиноких назв на карті подано знак похилого хрестика (знак множення), а в коментарях наведено конкретну назву.

Варто зазначити, що загалом описана техніка й методика картографування в атласі реалізована (за незначними винятками) досить послідовно. Проте у зв'язку з невисокою якістю друку (особливо в першому томі) інколи складно розрізнити характер штрихування геометричних фігур тощо (Приступа, 1961, сс. 72, 74).

Регіональні лінгвістичні атласи поділяються на загальні та проблемні (спеціальні). У проблемних атласах картографовано явища, які стосуються розв'язання певної проблеми, напр., в атласі П. Лизанця відображено угорські лексичні запозичення в українських говірках Закарпатської області, в атласі Т. Назарової – результати українсько-білоруських міжмовних контактів. До проблемних можна віднести й атлас західнополіської лексики Ю. Тарнацького, оскільки наводить інформацію про наслідки українсько-білоруських мовних контактів на поліській території, про впливи на ці говори інших мов, зокрема польської, тощо. У лінгвістичному атласі Білосточчини відображено українсько-білоруські зв'язки та наслідки контактування українських та білоруських говірок із сусідніми польськими (Дзендзелівський, 1983, с. 90).

У проблемному регіональному атласі П. Лизанця на атомарних лексичних картах реалізовано систему трьох картографічних знаків, сформовану

на основі генетичного принципу: колом позначено мадяризми, рівнобічним трикутником – українські незапозичені слова і квадратом – інші іншомовні запозичення, окрім мадяризмів. Якщо реалія має кілька назв зазначених трьох розрядів, то на карті їх передано за допомогою зафарбованого кола (трикутника, квадрата) або контурного кола (трикутника, квадрата) із горизонтальною, вертикальною рискою, хрестиком усередині. Деривати від угорських запозичень позначено контурним колом із трикутником усередині.

У цьому атласі варто звернути увагу на карти-ізоглоси[1] і на зведені карти. Однак у зв'язку з тим, що „принцип об'єднання слів на таких картах, як і на зведених" у публікаціях П. Лизанця не висвітлено, деякі з них зрозуміти важко, напр., „чому на одну карту (№ 379) потрапили 1. *поплон* 'ватна ковдра', 2. *говзентрак* 'підтяжки для чоловічих штанів', 3. *зокні* 'жіночі шкарпетки'. До речі, ізоглоси їх поширення теж надто різноманітні" (Пещак, 1978, с. 93).

Варто відзначити, що регіональні атласи завжди будуть важливим доповненням до національного, яким би він повним, докладним, кваліфікованим не був (Сабадош, 2008, с. 12), оскільки якою б густою не була мережа населених пунктів загальнонаціонального лінгвістичного атласу української мови, вона ніколи не дорівняється до густоти мережі регіональних атласів.

Підготовка лінгвістичного атласу передбачає виконання таких основних завдань, як: створення програми (питальника) для збирання матеріалів, збір мовного матеріалу, виготовлення лінгвістичних карт, написання коментарів до лінгвістичних карт. До лексичного атласу необхідно також додавати алфавітний покажчик картографованих назв.

Діалектний матеріал для лінгвістичних атласів записують переважно фонетичною транскрипцією в попередньо визначених населених пунктах. Для підготовки кожного регіонального атласу необхідно укласти спеціальний питальник залежно від мети і завдань атласу, оскільки неможливо укласти єдиний універсальний питальник для всіх регіональних атласів (Дзендзелівський, 1963, с. 17).

У вступі лінгвістичного атласу слід подавати інформацію про картографований в атласі фактичний матеріал, спосіб його отримання, принципи, методику картографування, список населених пунктів, у яких записано фактичний матеріал, із зазначенням номерів цих пунктів на карті, алфавітний перелік населених пунктів.

---

[1] На нашу думку, цей термін є не зовсім правомірним, бо, по-перше, це карти ізоглос окремих мадяризмів, по-друге, усі інші атомарні карти в атласі – теж карти ізоглос.

Кожна лінгвістична карта в атласі має порядковий номер, тему й легенду, у якій розкрито значення картографічних знаків. У деяких атласах наявні допоміжні карти, на яких подано сучасний і давній адміністративний поділ території тощо.

До кожної карти подано коментарі, які доповнюють карту, наводять допоміжну інформацію, якої неможливо відобразити на карті і яка має важливе значення „для правильної лінгвістичної оцінки скартографованих явищ" (Дзендзелівський, 1997, с. 135). Водночас Й. Дзендзелівський уважав, що автор лінгвістичної карти і коментаря не повинен нав'язувати користувачеві атласу свої інтерпретації лінгвістичного ландшафту карти взагалі чи якоїсь його деталі, пропонував у кінці коментаря подавати відомості про публікації праць, які стосуються карти (Дзендзелівський, 1997, с. 137; про характер коментарів детально див. Дзендзелівський 1963, сс. 34–37).

До атласів, карти яких охоплюють населені пункти зі змішаним населенням (напр. закарпатські, південнолемківські, буковинські та інші говірки), імовірно, корисно було б додати допоміжну карту, позначивши села тільки з іншомовним населенням, яких не взято до уваги під час укладання мережі атласу, однак, які, безперечно, мали вплив на українські говірки населених пунктів зі змішаним населенням.

У деяких українських лінгвістичних атласах як додатки подано некартографовані матеріали, яких було недостатньо для створення повноцінних лінгвістичних карт. Можливо, пізніше ці матеріали вдасться доповнити й укласти повноцінні карти.

Головна перевага лінгвістичної карти – виразність, чіткість репрезентації матеріалу, уникнення нагромадження інформації. Натомість додаткову інформацію необхідно розкривати в коментарях до карти. Важливими є і технічні моменти картографування, оскільки через низьку якістю друку невиразним є штрихування геометричних фігур тощо.

Укладачам лінгвістичних атласів необхідно уніфікувати:

– спосіб відображення лексичних протиставлень: за допомогою геометричних фігур, контурних знаків, повною або частковою заливкою фігури;
– послідовність розміщення геометричних фігур у легенді.

У цьому контексті слушною є думка Й. Дзендзелівського про те, що „кожна карта становить самостійність, має свій окремий зміст і тему. Тому в кожному окремому випадку із даної системи слід добирати такі засоби картографування, які б найрельєфніше відтінили зміст карти" (Дзендзелівський, 1958, с. 9).

У деяких атласах у коментарях до багатьох карт подано зразки живого зв'язного мовлення у вигляді прислів'їв, приказок, рідше загадок, інколи подано ілюстрації – малюнки або світлини предметів.

Проаналізувавши лінгвістичні атласи української мови, докладно охарактеризував напрями розвитку лінгвістичного картографування в українській лінгвогеографії Павло Гриценко (див. Гриценко, 2003, сс. 74–78).

Отже, за майже століття українська лінгвістична географія досягла у своєму розвитку значних успіхів, хоча роботи в українських лінгвогеографів чимало. Передовсім це підготовка багатотомного національного *Лексичного атласу української мови*, яку вже розпочато, хоча до завершення ще далеко. Водночас варто продовжувати підготовку нових лінгвістичних атласів різних регіонів, беручи до уваги найновіші досягнення української, слов'янської і світової лінгвогеографії.

Бібліографія

Джерела

Аркушин, Г. (2008). *Атлас мисливської лексики Західного Полісся*. РВВ „Вежа".
Transliteracja: Arkushyn, H. (2008). *Atlas myslyvskoi leksyky Zakhidnoho Polissia*. RVV „Vezha".

АУМ – Матвіяс, І., Закревська, Я., & Назарова, Т., та ін. (Ред.). (1984–2001). *Атлас української мови* (Т. 1–3). Наукова думка.
Transliteracja: Matviias, I., Zakrevska, Ya., & Nazarova, T., ta in. (Red.). (1984–2001). *Atlas ukrainskoi movy* (T. 1–3). Naukova dumka.

Ващенко, В. (1968). *Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Лексичні матеріали*. ДДУ.
Transliteracja: Vashchenko, V. (1968). *Linhvistychna heohrafiia Naddnipriashchyny. Leksychni materialy*. DDU.

Ганудель, З. (1981–2010). *Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини* (Т. 1–4). Словацьке педагогічне видавництво.
Transliteracja: Hanudel, Z. (1981–2010). *Linhvistychnyi atlas ukrainskykh hovoriv Skhidnoi Slovachchyny* (T. 1–4). Slovatske pedahohichne vydavnytstvo.

Герман, К. (1995–1998). *Атлас українських говірок Північної Буковини* (Т. 1–2). Видавництво „Прут".
Transliteracja: Herman, K. (1995–1998). *Atlas ukrainskykh hovirok Pivnichnoi Bukovyny* (T. 1–2). Vydavnytstvo „Prut".

Глуховцева, К. (2003). *Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок*. Альма-матер.
Transliteracja: Hlukhovtseva, K. (2003). *Linhvistychnyi atlas leksyky narodnoho pobutu ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirok*. Alma-mater.

Гороф'янюк, І. (2012). *Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до Лексичного атласу української мови*. Балюк І. Б.
Transliteracja: Horofianiuk, I. (2012). *Botanichna leksyka tsentralnopodilskykh hovirok: Materialy do Leksychnoho atlasu ukrainskoi movy*. Baliuk I. B.

Ґоца, Е. (2010). *Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах*. Ґражда.

Transliteracja: Gotsa, E. (2010). *Nazvy yizhi y kukhonnoho nachynnia v ukrainskykh karpatskykh hovorakh*. Grazhda.

Євтушок, О. (1993). *Атлас будівельної лексики західного Полісся*. Державне редакційно-видавниче підприємство.

Transliteracja: Yevtushok, O. (1993). *Atlas budivelnoi leksyky zakhidnoho Polissia*. Derzhavne redaktsiino-vydavnyche pidpryiemstvo.

Зілинський, І. (1933). *Карта українських говорів з поясненнями*.

Transliteracja: Zilynskyi, I. (1933). *Karta ukrainskikh hovoriv z poiasnenniamy*.

Куриленко, В. (2004). *Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах*.

Transliteracja: Kurylenko, V. (2004). *Atlas leksyky tvarynnytstva u poliskykh dialektakh.*

ЛАЗО – Дзендзелівський, Й. (1958–1993). *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (України)* (Ч. 1–3). Ужгородський державний університет.

Transliteracja: Dzendzelivskyi, Y. (1958–1993). *Linhvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR (Ukrainy)* (Ch. 1–3). Uzhhorodskyi derzhavnyi universytet.

Латта, В. (1991). *Атлас українських говорів Східної Словаччини.*

Transliteracja: Latta, V. (1991). *Atlas ukrainskykh hovoriv Skhidnoi Slovachchyny*.

Лизанець, П. (1970–1976). *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР* (Ч. 1–3). Ужгородський державний університет.

Transliteracja: Lyzanets, P. (1970–1976). *Atlas leksychnykh madiaryzmiv ta yikh vidpovidnykiv v ukrainskykh hovorakh Zakarpatskoi oblasti URSR* (Ch. 1–3). Uzhhorodskyi derzhavnyi universytet.

Мартинова, Г. (2000). *Лінгвістична географія Правобережної Черкащини*. Відлуння.

Transliteracja: Martynova, H. (2000). *Linhvistychna heohrafiia Pravoberezhnoi Cherkashchyny*. Vidlunnia.

Михальчук, К. (1872). Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западноруский край* (Т. 7).

Transliteracja: Mykhalchuk, K. (1872). Narechiia, podnarechiia i hovory Yuzhnoi Rossii v sviazi s narechiiami Halychyny. *Trudy etnohrafychesko-statystycheskoi ekspeditsii v Zapadnoruskii krai* (T. 7).

Могила, О. (2008). *Метеорологічна лексика українських говорів*. Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету.

Transliteracja: Mohyla, O. (2008). *Meteorolohichna leksyka ukrainskykh hovoriv*. Vydavnychyi tsentr Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu.

Назарова, Т. (Ред.). (1985). *Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті*. Наукова думка.

Transliteracja: Nazarova, T. (Red.). (1985). *Linhvistychnyi atlas nyzhnoi Prypiati*. Naukova dumka.

Никончук, М. (1994). *Лексичний атлас Правобережного Полісся.*

Transliteracja: Nykonchuk, M. (1994). *Leksychnyi atlas Pravoberezhnoho Polissia*.

Омельковець, Р. (2003). Атлас західнополіських назв лікарських рослин. РВВ „Вежа".

Transliteracja: Omelkovets, R. (2003). *Atlas zakhidnopoliskykh nazv likarskykh roslyn*. RVV „Vezha".

Сабадош, І. (1999). *Атлас ботанічної лексики української мови*.

Transliteracja: Sabadosh, I. (1999). *Atlas botanichnoi leksyky ukrainskoi movy*.

Скорофатова, А. (2009). *Атлас назв корисних рослин в українських східнослобожанських говірках*. РВВ ЛДУВС ім. Е. Дідоренка.

Transliteracja: Skorofatova, A. (2009). *Atlas nazv korysnykh roslyn v ukrainskykh skhidnoslobozhanskykh hovirkakh*. RVV LDUVS im. E. Didorenka.

Ткачук, М. (2016). *Ботанічна лексика говірок Чорнобильської зони: реконструкція редуктивного ареалу*. Наукова думка.

Transliteracja: Tkachuk, M. (2016). *Botanichna leksyka hovirok Chornobylskoi zony: rekonstruktsiia reduktyvnoho arealu*. Naukova dumka.

Чирук, Л. (2010). *Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся*. РВВ Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Transliteracja: Chyruk, L. (2010). *Atlas entomolohichnoi leksyky Zakhidnoho Polissia*. RVV Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky.

AGB – Rieger, J. (Oprac.). (1980–1991). *Atlas gwar bojkowskich* (T. 1–7). Zakład narodowy im. Ossolińskich.

AGWSB – Glinka, S., Obrębska-Jabłońska, A., & Siatkowski, J. (Red.) (1980–1993). *Atlas gwar wschodnio-słowiańskich Białostocczyzny.* Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

AUGN – Rieger, J. (Oprac.). (2017). *Atlas ukraińskich gwar nadsańskich: opracowany na podstawie zapisów terenowych Stefana Hrabca*. Wydział Artes Liberales.

AJPP – Nitsch, K., & Małecki, M. (1934). *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* (Cz. 1–2). Polska akademja umiejętności.

AJDL – Stieber, Z. (1956–1964). *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny* (T. 1–8).

Czyżewski, F. (1986). *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*. Wydawnictwo UMCS.

Dejna, K. (1957). *Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

LAHD – Rieger, J. (Ed.). (1996). *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language. Compiled and edited from the fieldnotes of Jan Janów and his students*. Semper.

Tarnacki, J. (1939). *Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie – Mazowsze)*. Drukarnia Bankowa.

Література

Бузук, П. (1929). Діалектологічний нарис Полтавщини. *Український діалектологічний збірник*, *2*, 159–197.

Transliteracja: Buzuk, P. (1929). Dialektolohichnyi narys Poltavshchyny. *Ukrainskyi dialektolohichnyi zbirnyk*, *2*, 159–197.

Гриценко, П. (2003). Напрями розвитку лінгвістичного картографування в Україні. В Р.І. Сосса (Ред.). *Національне картографування: стан, проблеми і перспективи розвитку*, 72–79. ДНВП „Картографія".

Transliteracja: Hrytsenko P. (2003). Napriamy rozvytku linhvistychnoho kartohrafuvannia v Ukraini. W R.I. Sossa (Red.). *Natsionalne kartohrafuvannia: stan, problemy i perspektyvy rozvytku*, 72–79. DNVP „Kartohrafiia".

Гриценко, П. (2007). Атлас української мови. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (с. 36). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Transliteracja: Hrytsenko, P. (2007). Atlas ukrainskoi movy. W V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (s. 36). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.

Гриценко, П., Кобиринка, Г., & Ткачук, М. (2019). Український діалектний простір у базі даних „Загальнослов'янського лінгвістичного атласу". *Українська мова*, *4*(72), 14–31.

Transliteracja: Hrytsenko, P., Kobyrynka, H., & Tkachuk, M. (2019). Ukrainskyi dialektnyi prostir u bazi danykh „Zahalnoslovianskoho linhvistychnoho atlasu". *Ukrainska mova*, *4*(72), 14–31.

Дзендзелівський, Й. (1958). Вступні зауваження. В Й. Дзендзелівський, *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР* (Ч. 1) (сс. 5–13).

Transliteracja: Dzendzelivskyi, Y. (1958). Vstupni zauvazhennia. W Y. Dzendzelivskyi, *Linhvistychnyi atlas ukrainskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR* (Ch. 1) (ss. 5–13).

Дзендзелівський, Й. (1963). *Засади укладання регіональних атласів слов'янських мов.* Видавництво АН УРСР.

Transliteracja: Dzendzelivskyi, Y. (1963). *Zasady ukladannia rehionalnykh atlasiv slovianskykh mov*. Vydavnytstvo AN URSR.

Дзендзелівський, Й. (1965). З історії дослідження українських говорів методами лінгвістичної географії. В *Тези доповідей до XIX наукової конференції. Серія мовознавча*, 3–12. Ужгородський державний університет.

Transliteracja: Dzendzelivskyi, Y. (1965). Z istorii doslidzhennia ukrainskykh hovoriv metodamy linhvistychnoi heohrafii. W *Tezy dopovidei do XIX naukovoi konferentsii. Seria movoznavcha*, 3–12. Uzhhorodskyi derzhavnyi universytet.

Дзендзелівський, Й. (1983). *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*. Wrocław 1980. [Рецензія на книжку]. *Slavia*, *52*, 89–95.

Transliteracja: Dzendzelivskyi, Y. (1983). *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*. Wrocław 1980. [Recenzja książki]. *Slavia*, *52*, 89–95.

Дзендзелівський, Й. (1997). Про зміст коментарів до лексичних лінгвістичних карт. *Український діалектологічний збірник*, *3*, 132–138.
Transliteracja: Dzendzelivskyi, Y. (1997). Pro zmist komentariv do leksychnykh linhvistychnykh kart. *Ukrainskyi dialektolohichnyi zbirnyk*, *3*, 132–138.

Жилко, Ф. (1952). *Діалектний атлас української мови. Проспект.*
Transliteracja: Zhylko, F. (1952). *Dialektnyi atlas ukrainskoi movy. Prospekt*.

Жилко, Ф. (1966). Інтерпретація лінгвістичного картографування і карти ареалів. В *Українська лінгвістична географія* (сс. 31–44). Наукова думка.
Transliteracja: Zhylko, F. (1966). Interpretatsiia linhvistychnoho kartohrafuvannia i karty arealiv. W *Ukrainska linhvistychna heohrafiia* (ss. 31–44). Naukova dumka.

Королевич, Н. (1966). Розвиток української лінгвістичної географії (Огляд літератури). В *Українська лінгвістична географія* (сс. 143–150). Наукова думка.
Transliteracja: Korolevich, N. (1966). Rozvytok ukrainskoi linhvistychnoi heohrafii (Ohlad literatury). W *Ukrainska linhvistychna heohrafia* (ss. 143–150). Naukova dumka.

Панькевич, І. (1938). *Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей.* (Ч. 1. Звучня і морфологія).
Transliteracja: Pankevych, I. (1938). Ukrainski hovory Pidkarpatskoi Rusy i sumezhnykh oblastei. (Ch. 1. Zvuchnia i morfolohiia).

Пещак, М. (1978). П. Лизанец, *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи*, Будапешт 1976, 683 с. [Рецензія на книжку]. *Мовознавство*, *2*, 90–93.
Transliteracja: Peshchak, M. (1978). P. Lyzanets, *Venherskie zaimstvovaniia v ukrainskikh hovorakh Zakarpatia. Venhersko-ukrainskiie mezhiazykovyie sviazi*, Budapesht 1976, 683 s. [Recenzja książki]. *Movoznavstvo*, *2*, 90–93.

Прилипко, Н. (2007). Лінгвістична географія. В В. Русанівський, & О. Тараненко (Ред.), *Українська мова. Енциклопедія* (сс. 326–327). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
Transliteracja: Prylypko, N. (2007). Linhvistychna heohrafiia. W V. Rusanivskyi, & O. Taranenko (Red.), *Ukrainska mova. Entsyklopediia* (ss. 326–327). Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana.

Приступа, П. (1961). Й. Дзендзелівський, *Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР* (Ч. 1–2), Ужгород 1958–1960. [Рецензія на книжку]. *Українська мова в школі*, *6*, 71–75.
Transliteracja: Prystupa, P. (1961). Y. Dzendzelivskyi, *Linhvistychnyi atlas ukrainskykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR* (Ch. 1–2), Uzhhorod 1958–1960. [Recenzja książki]. *Ukrainska mova v shkoli*, *6*, 71–75.

Сабадош, І. (2008). Стан і завдання лінгвогеографічного дослідження ботанічної лексики української мови. *Діалектологічні студії: Традиції і модерн*, *7*, 7–16. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
Transliteracja: Sabadosh, I. (2008). Stan i zavdannia linhvoheohrafichnoho doslidzhennia botanichnoi leksyky ukrainskoi movy. *Dialektolohichni studii. Tradytsii i modern*, *7*, 7–16. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.

Karaś, M. (Opr.). (1975). *Studia nad dialektologią ukraińską i polską*. Państwowe wydawnictwo naukowe.

Rieger, J. (1966). *Indeks wyrazów do „Atlasu językowego dawnej Łemkoszczyzny" Z. Stiebera*. Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

Zatovkaňuk, M. (1990). І. Матвіяс (Ред.), *Атлас української мови* (Т. 1–2), Київ 1984–1988. [Рецензія на книжку]. *Slavia*, *2*, 206–209.

Transliteracja: Zatovkaňuk, M. (1990). I. Matviias (Red.), *Atlas ukrainskoi movy* (T. 1–2), Kyiv 1984–1988. [Recenzja książki]. *Slavia*, *2*, 206–209.

History, Theory, and Practice of Ukrainian Linguistic Geography

The first linguistic map was published by the Ukrainian linguist K. Mykhalchuk in 1877. In the period between the two world wars, P. Buzuk, I. Pankevych, I. Zilynsky, Yu. Tarnatskyi and others applied the linguistic-geographical method in the study of Ukrainian dialects. Ukrainian linguistic geography experienced strong development in the post-war period. Over 30 linguistic atlases were published during the last seventy years, including the national three-volume Atlas of the Ukrainian Language, regional atlases by Z. Shtiber, Y. Dzendzelivskyi, P. Lyzanets, T. Nazarova, F. Chyzhevsky, Z. Ganudel, V. Latta, M. Nykonchuk, K. Herman, K. Hlukhovtseva, V. Kurylenko, I. Sabadosh, R. Omelkovets, A. Skorofatova, three atlases were published by Ya. Riger, two others by H. Arkushyn etc. Most of them were published after 1990. Many studies on the history, theory and practice of Ukrainian linguistic geography have been published. The article describes in detail the achievements and some shortcomings of Ukrainian linguistic-geographical works.

Keywords: linguistic geography, linguistic atlas, linguistic map, cartographic signs.